दशमः पाठः

गुरु-शिष्य-संवादः

(संस्कृत का वाग्व्यवहार)

(प्रस्तुत पाठ में कक्षा के भीतर शिक्षक और छात्रों के संवाद के रूप में दो विषयों पर प्रकाश डाला गया है जिनमें पहला है विद्या का महत्त्व । विद्या को आधुनिक युग में शिक्षा के व्यापक परिवेश में लिया जाता है । दूसरी बात जो इस संवाद में अंकित की गयी है वह है किशोरों की मनोवृत्ति और उनका जीवन के प्रति स्वस्थ दृष्टिकोण । जीवन कौशल को विकसित करने के लिए उन्हें किन बातों पर ध्यान देना है, उन्हें यहाँ शिक्षक द्वारा बताया गया है । इस संवादात्मक पाठ का अभिनय भी लघु स्तर पर किया जा सकता है ।)

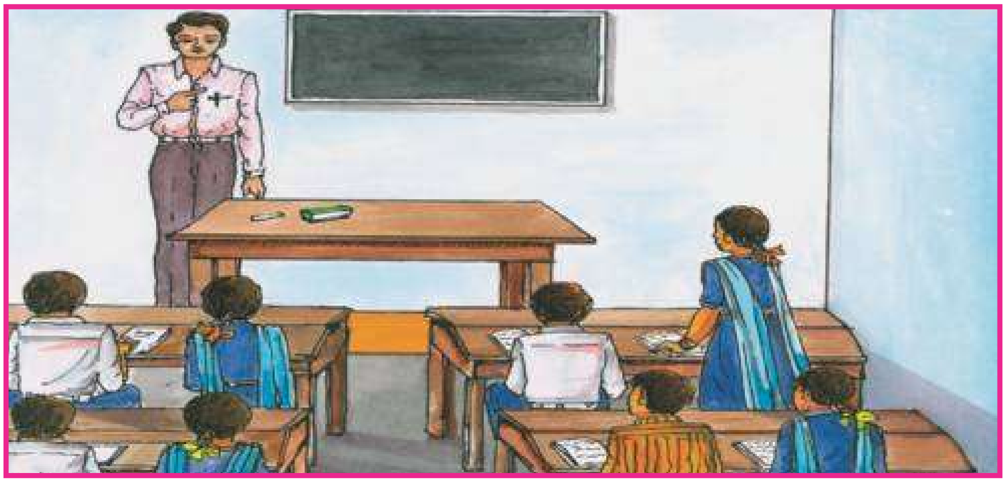

(अष्टमकक्षायाः दृश्यम्, आसनेषु स्थिताः बालकाः बालिकाश्च । पृष्ठभूमौ कृष्णपट्टः, समक्षं फलकम्, तस्योपरि मार्जनी पट्टलेखी च । शिक्षकस्य प्रवेशः, सर्वे छात्राः उत्तिष्ठन्ति ।)

छात्राः (समवेतस्वरेण) – प्रणमामो वयं सर्वे ।

शिक्षक: (दक्षिणं हस्तमुत्थाप्य) – तिष्ठन्तु सर्वे ।

भावना गुरुवर । अद्य किं पाठयिष्यति ?

शिक्षक: अद्य अनेकान् विषयान् कथयिष्यामि । आदौ विद्याया: महत्त्वम् ।

शीला शोभनम् । विद्याविषये तु अस्माकमपि जिज्ञासा वर्तते ।

शिक्षक: तर्हि एवं प्राचीनं श्लोकं स्मरतु –

न चौरहार्यं न च राजहार्यं , न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि ।
व्यये कृते वर्धत एव नित्यं, विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ।।

मोईन: अयं तु अतीव प्रसिद्ध: श्लोक: । धनानां सीमा वर्तते, विद्या तु असीमा । अपि किञ्चिदस्ति विद्याविषयकं सुभाषितम् ?

शिक्षक: बहूनि सन्ति । यथा – विद्ययाऽमृतमश्नुते, विद्या ददाति विनयम्, विद्याविहीन: पशु: इत्यादीनि । अपरमपि अद्य वदिष्यामि ।

पंकज: तत्रापि रोचकं किमपि कथयतु । वयं किशोरा: स्म: । अस्माकं जीवनस्य लक्ष्यं वदतु भवान् ।

शिक्षक: यस्मिन् देशे समाजे च वयं निवसाम: तं प्रति सर्वेषां किशोराणां कर्त्तव्यमस्ति । अस्याम् अवस्थायां स्वस्थम् आचरणं यदि भवेत् तदा सर्वत्र कल्याणं शान्ति: सुखं च प्रसरेयु:। कुत्रापि विषमताभावं न धारयेत् । यदपि शारीरिकं मानसिकं च परिवर्तनं किशोरावस्थायां भवति, तत् सर्वं प्राकृतिकमेव । अत: आश्चर्यं नास्ति ।

वसुन्धरा गुरुवर ! किशोरान् प्रति भवत: क: उपदेश: ?

शिक्षकः किशोराः अस्मिन् वयसि उद्विग्नाः भवन्ति, सर्वत्र शीघ्रतां कुर्वन्ति । तत् नास्ति उचितम् । सर्वं कार्यं कालेन भवति । ईर्ष्या, द्वेषः, लोभः, क्रोधः, अपशब्दानां प्रयोगः, आलस्यम् इत्येते सर्वे दोषाः सन्ति । अतः तेषां परित्यागेन किशोराः किशोर्यश्च विद्यायाः पात्राणि भवन्ति । अन्यथा सर्वम् अध्ययनं व्यर्थम् । अपि च येन कार्येण वयम् उद्विग्नाः भवामः तथा अपरान् प्रति न करणीयम् । उक्तञ्च –

पालनीयं तु सर्वत्र किशोरैरनुशासनम् ।
न क्रोधेन न लोभेन तेषामपि हितं भवेत् ।।
त्याज्यं च मादकं द्रव्यं त्यजेदपि कुसंगतिम् ।
पितरौ प्रणमेत् नित्यम् आद्रियेत गुरूनपि ।।
समाजस्योपकाराय कुर्याद् देशहिताय च ।
एवं कृते किशोराणां कल्याणं सार्वकालिकम् ।।

छात्राः अतीव कल्याणकरं वस्तु दर्शितं भवता ।

(छात्राः प्रमुदिताः प्रतीयन्ते । शिक्षकः वर्गात् निर्गच्छति ।)

शब्दार्थः

आसनेषु	=	आसनों पर
पृष्ठभूमौ	=	पृष्ठभूमि में
कृष्णपट्टः	=	श्यामपट्ट (Blackboard)
समक्षम्	=	सामने

फलकम्	=	टेबुल
तस्योपरि	=	उसके ऊपर
मार्जनी	=	डस्टर
पट्टलेखी	=	चॉक
उत्तिष्ठन्ति	=	उठते हैं
समवेतस्वरेण	=	एक स्वर से
दक्षिणम्	=	दायाँ
हस्तमुत्थाप्य (हस्तम् + उत्थाप्य)	=	हाथ उठाकर
पाठयिष्यति	=	पढ़ाएँगे
कथयिष्यामि	=	कहूँगा
आदौ	=	आरम्भ (शुरू) में
शोभनम्	=	अच्छा
विद्याविषये	=	विद्या के विषय में
अस्माकमपि (अस्माकम् + अपि)	=	हमलोगों का भी
जिज्ञासा	=	जानने की इच्छा
तर्हि	=	तो
स्मरतु	=	याद रखें
चौरहार्यम्	=	चोर द्वारा चुराने योग्य

राजहार्यम्	=	राजा द्वारा छीनने योग्य
भ्रातृभाज्यम्	=	भाई द्वारा बाँटने योग्य
भारकारि	=	भार या बोझ देने वाला
व्यये कृते	=	खर्च करने पर
वर्धत एव	=	बढ़ता ही है
नित्यम्	=	हमेशा, सदा
विद्याधनम्	=	विद्यारूपी धन
सर्वधनप्रधानम्	=	सभी धनों में प्रधान
असीमा	=	असीमित
किञ्चित्	=	कुछ, कोई
विद्याविषयकम्	=	विद्या से सम्बन्धित
बहूनि	=	अनेक
विद्ययाऽमृतमश्नुते	=	विद्या से अमृत प्राप्त होता है (विद्यया + अमृतम् + अश्नुते)
विद्याविहीनः	=	विद्या से रहित
अपरम्	=	दूसरा, अन्य
वदिष्यामि	=	बोलूँगा
रोचकम्	=	रोचक, मनोरञ्जक

अस्माकम्	=	हमलोगों का
वदतु	=	बोलो, बोलिए
भवान्	=	आप
यस्मिन्	=	जिसमें
निवसाम:	=	रहते हैं
तम् प्रति	=	उसके प्रति
सर्वेषाम्	=	सब का
किशोराणाम्	=	किशोरों का
अस्याम् अवस्थायाम्	=	इस अवस्था में
प्रसरेत्	=	फैलना चाहिए
स्वपरिवारमेव (स्वपरिवारम् + एव)	=	अपना परिवार ही
कुत्रापि (कुत्र + अपि)	=	कहीं
विषमताभावम्	=	भेदभावपूर्ण भाव
धारयेत्	=	धारण करना चाहिए
यदपि (यत् + अपि)	=	जो भी
किशोरावस्थायाम्	=	किशोरावस्था में
किशोरान् प्रति	=	किशोरों के प्रति
भवत:	=	आपका

अस्मिन्	=	इसमें
वयसि	=	आयु में
उद्विग्नाः	=	उत्तेजित
अपशब्दानाम्	=	गालियों का
परित्यागेन	=	छोड़ देने से
पात्राणि	=	योग्य
अपरान् प्रति	=	दूसरे के प्रति
करणीयम्	=	करना चाहिए
उक्तञ्च (उक्तम् + च)	=	और कहा गया है
पालनीयम्	=	पालन करना चाहिए
किशोरैः	=	किशोरों द्वारा
अनुशासनम्	=	अनुशासन
तेषामपि (तेषाम् + अपि)	=	उनका भी
हितम्	=	हित, कल्याण
भवेत्	=	होना चाहिए
त्याज्यम्	=	छोड़ने योग्य
मादकम्	=	नशीला
द्रव्यम्	=	पदार्थ

त्यजेत्	=	छोड़ देना चाहिए
कुसंगतिम्	=	बुरी संगत (साथ) को
पितरौ	=	माता-पिता को
प्रणमेत्	=	प्रणाम करना चाहिए
आद्रियेत	=	आदर करना चाहिए
गुरूनपि	=	गुरुओं को भी
समाजस्योपकाराय (समाजस्य + उपकाराय)	=	समाज के उपकार के लिए
कुर्याद् (कुर्यात्)	=	करना चाहिए
देशहिताय	=	देश के हित के लिए
एवं कृते	=	ऐसा करने पर
किशोराणाम्	=	किशोरों का
कल्याणम्	=	हित
सार्वकालिकम्	=	हमेशा, सदा रहने वाला
कल्याणकरम्	=	कल्याण करने वाला, हितकारी
दर्शितम्	=	दिखाया गया
भवता	=	आपके द्वारा
प्रमुदिताः	=	प्रसन्न, खुश
प्रतीयन्ते	=	प्रतीत होते हैं, लगते हैं
वर्गात्	=	कक्षा से, वर्ग से
निर्गच्छति	=	निकलता है

व्याकरणम्

सन्धिविच्छेदः / पदविच्छेदः

बालिकाश्च	=	बालिकाः + च (विसर्गसन्धिः)
तस्योपरि	=	तस्य + उपरि (गुणसन्धिः)
हस्तमुत्थाप्य	=	हस्तम् + उत्थाप्य
किञ्चिदस्ति	=	किञ्चित् + अस्ति (व्यञ्जनसन्धिः)
विद्ययाऽमृतमश्नुते	=	विद्यया + अमृतम् + अश्नुते
अपरमपि	=	अपरम् + अपि
तत्रापि	=	तत्र + अपि (स्वरसन्धिः)
किमपि	=	किम् + अपि
कर्त्तव्यमस्ति	=	कर्त्तव्यम् + अस्ति
स्वपरिवारमेव	=	स्वपरिवारम् + एव
कुत्रापि	=	कुत्र + अपि (स्वरसन्धिः)
यदपि	=	यत् + अपि (व्यञ्जनसन्धिः)
किशोरावस्थायाम्	=	किशोर + अवस्थायाम् (स्वरसन्धिः)
प्राकृतिकमेव	=	प्राकृतिकम् + एव
नास्ति	=	न + अस्ति (दीर्घसन्धिः)
उद्विग्नाः	=	उत् + विग्नाः (व्यञ्जनसन्धिः)
इत्येते	=	इति + एते (स्वरसन्धिः)

किशोर्यश्च	=	किशोर्य: + च (विसर्गसन्धि:)
किशोरैरनुशासनम्	=	किशोरै: + अनुशासनम् (विसर्गसन्धि:)
तेषामपि	=	तेषाम् + अपि
त्यजेदपि	=	त्यजेत् + अपि (व्यञ्जनसन्धि:)
गुरूनपि	=	गुरून् + अपि
समाजस्योपकाराय	=	समाजस्य + उपकाराय (गुणसन्धि:)
निर्गच्छति	=	नि: + गच्छति (विसर्गसन्धि:)

प्रकृति-प्रत्यय-विभाग:

दृश्यम्	=	√दृश् + यत्, नपुंसकलिङ्गम्, एकवचनम्
स्थिता:	=	√स्था + क्त स्त्री. / पुं. बहुवचनम्
उत्तिष्ठन्ति	=	उत् + √स्था लट्लकार:, प्रथमपुरुष:, बहुवचनम्
प्रणमाम:	=	प्र + √नम् लट्लकार:, उत्तमपुरुष:, बहुवचनम्
उत्थाप्य	=	उत् + √स्था + ल्यप्
तिष्ठन्तु	=	√स्था लोट्लकार:, प्रथमपुरुष:, बहुवचनम्
पाठयिष्यति	=	√पठ् णिच् (य्) लृट्लकार:, प्रथमपुरुष:, एकवचनम्
कथयिष्यामि	=	√कथ् लृट्लकार:, उत्तमपुरुष:, एकवचनम्
स्मरतु	=	√स्मृ लोट्लकार:, प्रथमपुरुष:, एकवचनम्

हार्यम् = √हृ + ण्यत्, नपुंसकलिङ्गम्, एकवचनम्

भाज्यम् = √भञ्ज् + ण्यत्, नपुंसकलिङ्गम्, एकवचनम्

वर्धते = √वृध् आत्मनेपदी, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

सन्ति = √अस् लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

अश्नुते = √अश् लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

ददाति = √दा लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

वदिष्यामि = √वद् लृट्लकारः, उत्तमपुरुषः, एकवचनम्

कथयतु = √कथ् लट्लकारः, उत्तमपुरुषः, बहुवचनम्

स्मः = √अस् लट्लकारः, उत्तमपुरुषः, बहुवचनम्

वदतु = √वद् लोट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

निवसामः = नि + √वस् लट्लकारः, उत्तमपुरुषः, बहुवचनम्

कर्त्तव्यम् = √कृ + तव्यत्, नपुंसकलिङ्गम्, एकवचनम्

प्रसरेत् = प्र + √सृ विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

मन्येत = √मन् विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

धारयेत् = √धृ विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

कुर्वन्ति = √कृ लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

करणीयम् = √कृ + अनीयर्, नपुंसकलिङ्गम्, एकवचनम्

उक्तम् = √वच् + क्त, नपुंसकलिङ्गम्, एकवचनम्

पालनीयम्	=	√पाल् + अनीयर्, नपुंसकलिङ्गम्, एकवचनम्
त्याज्यम्	=	√त्यज् + ण्यत्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
प्रणमेत्	=	प्र + √नम् विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
आद्रियेत	=	आ + √दृ विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
कुर्यात्	=	√कृ विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
दर्शितम्	=	√दृश् + क्त नपुंसकलिङ्गम्, एकवचनम्
प्रमुदिताः	=	प्र + √मुद् + क्त, बहुवचनम्
प्रतीयन्ते	=	प्रति + √इङ् लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
निर्गच्छति	=	निर् + √गम् लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

अभ्यासः

मौखिकः

1. **अधोलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत-**

पृष्ठभूमौ, समक्षम्, पट्टलेखी, हस्तमुत्थाप्य, जिज्ञासा, चौरहार्यम्, राजहार्यम्, भ्रातृभाज्यम्, सर्वधनप्रधानम्, किञ्चिदस्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते, विद्याविहीनः इत्यादीनि, उद्विग्नाः, अपशब्दानां, किशोर्यश्च, उक्तञ्च, किशोरैरनुशासनम्, त्याज्यम्, कुसंगतिम्, गुरूनपि, समाजस्योपकाराय, सार्वकालिकम्, प्रमुदिताः, निर्गच्छति ।

2. **निम्नलिखितानां पदानाम् अर्थं वदत -**

कृष्णपट्टः, समक्षम्, मार्जनी, हस्तमुत्थाप्य, चौरहार्यम्, राजहार्यम्, भ्रातृभाज्यम्, किञ्चित्, अपरम्, प्रसरेत्, विषमताभावम्, उद्विग्ना, अपशब्दानाम्, परित्यागेन, तेषामपि, त्याज्यम्, मादकम्, कुसंगतिम्, पितरौ, सार्वकालिकम्, प्रमुदिताः ।

लिखित :

3. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरम् एकपदेन लिखत –

(क) 'गुरुशिष्य-संवाद:' इति पाठे कस्या: कक्षाया: दृश्यम् ?

(ख) बालका: बालिकाश्च कुत्र स्थिता:?

(ग) शिक्षक: पाठेऽस्मिन् कस्या: महत्त्वं दर्शयति ?

(घ) किं न चौरहार्यं न राजहार्यं न भ्रातृभाज्यं वा वर्तते ?

(ङ) सर्वधनप्रधानं धनं किम् ?

(च) धनानां सीमा का?

(छ) विद्या किं ददाति ?

(ज) विद्याविहीन: जन: कीदृश: भवति ?

(ञ) किशोरावस्थायां किशोरा: कीदृशा: भवन्ति ?

(ट) किशोरै: सर्वत्र किं पालनीयम् ?

(ठ) कौ नित्यं प्रणमेत् ?

(ड) शिक्षक: कस्मात् निर्गच्छति ?

4. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरं पूर्णवाक्येन लिखत–

(क) कक्षायां शिक्षकस्य प्रवेशे सति सर्वे छात्रा: किं कुर्वन्ति ?

(ख) छात्रा: समवेतस्वरेण किं वदन्ति ?

(ग) शिक्षक: कं हस्तम् उत्थाप्य वदति – तिष्ठन्तु सर्वे ।

(घ) शिक्षक: आदौ कस्या: महत्त्वं दर्शयति ?

(ङ) किशोरावस्थाया: के के दोषा: सन्ति ?

(च) केषां परित्यागेन किशोरा: किशोर्यश्च विद्याया: पात्राणि भवन्ति ?

(छ) येन कार्येण वयम् उद्विग्ना: भवाम: तथा कान् प्रति न करणीयम् ?

(ज) कौ नित्यं प्रणमेत् ?

(झ) कान् नित्यम् आद्रियेत ?

5. मञ्जूषाया: उचितानि पदानि चित्वा वाक्यानि पूरयत-

पृष्ठभूमौ, समक्षम्, विद्याधनम्, विनयम्, पशुसमान:, अनुशासनम्, कुसंगतिम्, त्याज्यम्, किशोरा:, प्राकृतिकम् ।

(क) कृष्णपट्ट: .... वर्तते ।

(ख) फलकं .... वर्तते ।

(ग) सर्वधनप्रधानं .... ।

(घ) विद्या ददाति .... ।

(ङ) विद्याविहीन: .... ।

(च) किशोरै: सर्वत्र .... पालनीयम् ।

(छ) .... त्यजेत् ।

(ज) मादकेन द्रव्येण .... उद्विग्ना भवन्ति ।

(झ) किशोरावस्थायां शारीरिकं मानसिकं च परिवर्तनं .... एव ।

6. निम्नलिखितानां पदानां बहुवचनं लिखत –

(क) उत्तिष्ठति ....

(ख) तिष्ठतु ....

(ग) पाठयिष्यति ....

(घ) कथयिष्यामि ....

(ङ) स्मरतु ....

(च) वर्तते ....

(छ) वदिष्यामि ....

(ज) भवति ....

(झ) करोति ....

(ञ) निर्गच्छति ....

7. पदानि योजयित्वा लिखत –

(क) अपरम् + अपि = ...

(ख) हस्तम् + उत्थाप्य = ...

(ग) अस्माकम् + अपि = ...

(घ) अपरम् + अपि = ...

(ङ) किम् + अपि = ...

(च) कर्तव्यम् + अस्ति = ...

(छ) स्वरपरिवारम् + एव = ...

(ज) प्राकृतिकम् + एव = ...

(झ) तेषाम् + अपि = ...

(ञ) गुरून् + अपि = ...

8. संस्कृते अनुवादं कुरुत -

(क) आज क्या पढ़ाएँगे ?

(ख) आरम्भ में विद्या का महत्त्व कहूँगा।

(ग) धन की सीमा होती है।

(घ) विद्या विनय देती है।

(ङ) विद्या से रहित व्यक्ति पशु के समान होता है।

(च) छात्र प्रसन्न प्रतीत होते हैं।

9. उदाहरणानुसारेण विभक्तिनिर्णयं कुरुत -

यथा - आसनेषु सप्तमी विभक्तिः

(क) बालकाः ....

(ख) पृष्ठभूमौ ....

(ग) शिक्षकस्य ....

(घ) अवस्थायाम् ....

(ङ) अस्मिन् ....

(च) पात्राणि ....

(छ) किशोरैः ....

(ज) गुरून् ....

(झ) उपकाराय ....

(ञ) शिक्षक : ....

10. उदाहरणानुसारेण वचननिर्णयं कुरुत –

यथा– बालिकाः बहुवचनम्

(क) बालकाः ....

(ख) श्लोकः ....

(ग) पशुः ....

(घ) किशोराः ....

(ङ) पितरौ ....

11. निम्नलिखितानां पदानां सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत –

(क) तस्य + उपरि ....

(ख) .... + ... = तत्रापि

(ग) .... + ... = यद्पि

(घ) उत् + विग्नाः ....

(ङ) किशोर + अवस्था ....

(च) किञ्चित् + अस्ति ....

(छ)......................... + ...किशोरैरनुशासनम्

(ज) निः + गच्छति ....

योग्यताविस्तार :

उपसर्गों के लगने से मूलशब्द या धातु के अर्थ में बहुत परिवर्तन होता है। संस्कृत का एक शब्द है - वाद । यह वद् धातु से घञ् प्रत्यय लगकर बना है । इसका इस दृष्टि से अर्थ है "बोलना" । यह मुख्यतः बातचीत करने के अर्थ में आता है । आधुनिक हिन्दी में "मुकदमे" के अर्थ में इसका प्रयोग देखा जाता है । इस शब्द के पूर्व कुछ उपसर्ग लगाएँ तो अर्थ परिवर्तन आवश्यक है । जैसे -

संवाद = दो या अधिक व्यक्तियों में कोई सार्थक वार्तालाप ।

अनुवाद = एक भाषा से दूसरी भाषा में रूपान्तरण ।

प्रवाद = किसी घटना या व्यक्ति के विषय में अफवाह ।

परिवाद = किसी व्यक्ति के विरोध में शिकायत करना, निन्दा ।

विवाद = झगड़ा, वाग्युद्ध

अपवाद = सामान्य विषय का विशेष स्थिति में विरोध । कभी-कभी यह अफवाह के अर्थ में भी होता है।

प्रतिवाद = विरोध

दुर्वाद = बुरा-भला कहना, निन्दा

प्रस्तुत पाठ में गुरु और शिष्यों के बीच में कक्षा के अन्तर्गत दो विषयों को लेकर संवाद है। संवाद नाटक का एक महत्त्वपूर्ण तथा अनिवार्य अङ्ग है। ऋग्वेद में कई संवाद

मन्त्रों में निर्दिष्ट हैं, जैसे विश्वामित्र-नदी संवाद, सरमा-पणि संवाद, यम-यमी संवाद, उर्वशी-पुरूरवा संवाद इत्यादि। ये विभिन्न विषयों पर वार्तालाप के रूप में हैं । उपनिषदों में दार्शनिक ज्ञान से सम्बद्ध गुरु-शिष्य के बीच अनेक संवाद हैं । जैसे-कठोपनिषद् में यम-नचिकेता संवाद, बृहदारण्यकोपनिषद् में याज्ञवल्क्य-मैत्रेयी संवाद इत्यादि । संवादपद्धति से ही शिक्षण होता था । गुरु और शिष्य दोनों की सक्रियता संवाद में देखी जाती है फिर भी अनुशासन का महत्त्व तो है ही। प्रश्न ऐसे ही उठाए जायें जो विशुद्ध जिज्ञासा के सूचक हों। खिलवाड़ करने के लिए या किसी को तंग करने के लिए प्रश्न करना अशोभनीय है । ऐसी स्थिति से निपटने के लिए मनु ने कहा था -

नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयात् न चान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोकमाचरेत् ।।

अर्थात् बिना पूछे हुए कुछ नहीं बोलना चाहिए । अन्यायपूर्वक कोई पूछ रहा हो तो भी नहीं जवाब देना चाहिए। मेधावी को चाहिए कि जानते हुए भी इन स्थितियों में जड़ (मूर्ख) के समान संसार के प्रति व्यवहार करना चाहिए। इसलिए बातचीत के क्रम में अनुशासन की आवश्यकता बहुत अधिक होती है ।

इस प्रसंग में वाद से उत्पन्न होने वाले दो परिणामों की लोकोक्तियाँ दी गयी हैं -

1. वादे-वादे जायते तत्त्वबोधः (अच्छा परिणाम)
2. वादे-वादे जायते वै विवादः (कुत्सित परिणाम)

QQQ